

Türkiye Halkının Maddî Kültürüne Dair Araştırmalar

III

Hayvancılık

Hamit Zübeyir KOŞAY

GİRİŞ

Türkiye'de ve umumiyetle Türklerde hayvancılığın çok önemli yeri olduğu bir gerçektir. Bütün Türk kavimlerine ve tarihî devirlere şâmil olarak, mukayeseli bir tarzda hayvancılığa dair bir eser elbette bir gün yayınlanacak ve bu medeniyet tarihinin de önemli bir bölümünü teşkil edecektir.

Türkiye'de ve Türklerde hayvancılığı başta nomad kültür ve atlı halklar kültürü zaviyesinden mütalâa gerekir. Nomadlık gerilik demek değildir. Ancak coğrafi muhite intibak ederek yaşamamanın bir tarzıdır. İhtilâl ve inkılaplardan önce Türk kavim ve kabileleri eski gelenekleri muhafaza etmekte idiler. Ramazan Karça - Hamit Koşay'ın hazırladıkları: Karaçay ve Malkar Türklerinde Hayvancılık (Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1956) buna bir delil teşkil eder. Rus, Macar, Alman Akademileri ile ilim müesseselerinin yayınlarında dağınık dahi olsa, zengin malzeme bulunduğuna şüphe yoktur.

Türk Tarih Kurumu da medeniyet tarihi bakımından Türklerde hayvancılık konusu üzerinde bir eser vücuda getirmek için ilk denemeleri yapmıştır. Prof. İbrahim Hakkı, Türklerin Ziraat ve Hayvancılık Sahasındaki Tesirleri ve Hizmetleri (müsvedde halinde).

Ali Rıza, Hamdi ve İhsan Abidin, Türklerde Ziraat ve Hayvancılık (müsvedde halinde) bu cümledendir. Hüseyin Namık Orkun, Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi (Veteriner Fakültesi, 45 sahife) ayrıca zikre değer.

Ziraat Vekâleti ile Ziraat ve Veteriner Fakültelerinin yayınları daha ziyade modern hayvancılık metodlarını öğretme hedefini güttüğü için bunlarda etnoğrafya bakımından önemli bilgilere nadiren rastlanır (1).

(1) Sığırcılık raporu Ziraat Vekâleti 25 sahifelik.

(2) Türkiye ziraatında yem esasları. Ziraat Vekâleti. İstanbul 1938. 21 sahife.

(3) Türkiye'de tavşan yetiştirme imkânları ve alınması icabeden tedbirler 1938. 15 sahife.

(4) Muazzez Eralp, Ankara'nın koyunlarının süt verimleri ile sütlerinin terkihi ve süt yağlarının fizikî ve kimyevî vasıfları 1949.

(5) Prof. Dr. Kadri Bilgemre, özel zootekni ile at yetiştirme 1949.

(6) Prof. Dr. Agr. Halil İsfendiyar, Esat Kadester, Ziraî Kimya, hayvan besleme bilgisi I. Besi maddeleri 1949.

(7) Prof. Dr. İbrahim Yargın, Sığırcılık, 1950.

(8) Prof. Dr. E. R. İzmen, Süt ve mamulleri bilgisi ders kitabı, 1950.

(9) Dr. Agr. Rauf Cemil Adam, Orta Anadolu kıvrıcık koyunları süt verimleriyle bilhassa sütlerinin terkihi ve süt yağlarının kimyasal, fiziksel konstatları üzerinde araştırmalar, 1950.

(10) Prof. Dr. Ş. Kansu; Besin maddeleri, hayvan beslemesi.

(11) Hayvan yetiştirme.

(12) Koyunculuk, v. s.

“*Neu. W. und H. Kummerlöwe, Bibliographi der zoologischen Arbeiten über die Türkei, Leipzig 1939, XII. 616, Gr. 8°*” bu sahadaki yayınlara toplu bir bakış sağlayacak değerdedir.

Türk Etnografya Dergisinde sunduğumuz lûgat malzemesi Türkiye’de hayvancılığın geniş kadrosu ve konuları üzerinde kaba taslak bir fikir verme hedefini güder. Bu lûgatçede zikri geçen maddî eşya toplandığı takdirde Etnografya Müzesinin Hayvancılık Bölümü de kurulmuş olacaktır. Emekli Müze Müdürü arkadaşımız Ali Rıza Yalçın’ın bunu takibedecek yazıları muayyen konular üzerinde daha esaslî ve tafsilâtlî bilgileri ihtiva edecektir.

Eski Türklerde Hayvancılık: Çin kaynaklarındaki dağılmış bazı iare kelimelerden sarfınazar edilecek olursa Türkçenin en eski dil yadigârları Milâdî takibeden senelerde Batı Türkçesinden (On Oğurlardan, Protobulgarlardan v. s.) Macarcaya geçmiş olan kelimelerdir. Bunlar arasında hayvancılığa ait olanlarından bazı misaller vereyim:

Macarca	Türkçe
bika	boğa
ökür	öküz
koş	koç
kecske	keçi
olló	oğlak
borju	buzacağı
tinó	dana
gyapjú	yapağı
teve	deve
ünö	inek
tyúk	tavuk v. s.

Milâdî sekizinci asırdan kalma Orhun âbideleri siyasi mahiyeti haiz olmakla beraber burada da at, adgır (aygır), qoi (koyun), barım (milk, bilhassa hayvan bakımından) gibi sözlere rastlanır.

Dokuzuncu asır Uygur dil belgelerinin çoğu dinî mahiyette olmakla beraber burada da hayvancılığı aydınlatacak sözlere rastlanır (Bakınız: W. Bang und A.v. Gabain, *Analitischer Index der Türkischen Turfan Texte. Berlin 1931*): at, eşek-eşkek; qoin (Hammel) = koyun; sürüg (Herde) sürü, süt; taqıgu (Huhn) tavuk; tawar (Habe, Güter) davar; tonguz (Schwein) domuz; yazı (Ebene); yılıqı (Vieh, Tierexistenz) yılka v. s.

1066 Milâdî (466 Hicrî) yılında telif olunan Divan-i Lûgat at Türk de ise daha geniş kelime hazinesi mevcuttur:

Adhgır-aygır; agıl; aguj-ağız: memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt (ağuz) şekli de geçer; akur-ahır; aran-at tavlası; arıqlamak = iğdiş etmek; arkun: yaban aygırıyla evcil kısraktan olan at; ât; atan: iğdiş edilmiş deve; aygır; azma: taşacağının derisi yarıldığı için aşamayan koç; baklan kuzi: taze ve semiz kuzu; bi: kısrak; biste: tecimini evinde konuklatıp onun mallarını satıveren ve koyunları-

na toplayan ve tecimen giderken yirmi koyunda bir alan şahıs; boğra: her hayvanın aygırı; pohur; boka: boğa; botu: potuk; boymul:boynunda beyazlık olan hayvan; bögrül: böğrü ak olan hayvan; bulak at: boyu kısa, sırtı geniş at; buzağu; bül at: ayakları sekili at; cılday: atların göğsünde çıkan bir hastalık; çatmak: koyunu kuzu ya katmak; çapış; altı aylık keçi yavrusu; çından at: kula renkli at; çile: öğrekteki atın yaş gübresi; çalma: kemre; dağ: atlara ve başkalarına vurulan dağ, dağlama; eçkü: keçi; erkeç: genç teke; ekdi: sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer; eldiri: oğlak derisi; eretmek: iğdiş etmek; eşgek: eşek; etilgen: atlarda bulunan bir hastalık; ıdhıncu yalkı: yük vurulmayarak binakılan hayvan; ıkılaç:asil, yüğrük at; ıngan: dişi deve; iktü: ekti, elde beslenen hayvan; ingek: inek; irk: dört yaşına girmek üzere bulunan koyun; kamçı: at, deve ve sığırın erkeklik aygıtı; kartal koy: akl karalı, alaca koyun; kası: hayvanlara ağaçtan yapılan ağıl; kaşga koy: başı ak, başka yerleri kara olan koyun; katır; kazı: at karnı içinden çıkan yağ; keçi; kerşegü at: kürek kemiğinin altında yağrı bulunan at; ketki at: sırtı dar, yanları geniş at; kewel at: yürüyüşlü küheylan at; kısır; kısarak; kızgul at: boz ile kır arasında olan at; kirkin: boğranın, devenin kızgın zamanı; kişemek: kösteklemek, bağlamak; koç; koçnar: koç; komuk: at gübresi; kon: koyun; koy: koyun; köçüt: at; köğ: koç veya başka hayvanların kısa doğru aşması; kögen: ilmikli köstek; köğ yalkı: başı boş yayılan hayvan; kösürmek: hayvanın ön ayaklarını kösteklemek; kösrük tuşag: atın ön ayaklarına vurulan köstek; kuba at: rengi kumral, konur al, ile sarı arasında olan at; kulnamak: kulunlamak; man yaşlıg koy: dört yaşını geçen koyun; or at: donu al ile doru arasında bulunan at; ot garmak; otlatmak; oy at: yağız at; öd: sığır, öküz; öğürlüğü at: dişisi bulunan aygır; öküz; sağın: sağmal; sağlık: dişi koyun; salga at: gem almaz, başı sert, çamış at; sığır; sıp: iki yaşına girmiş olan tay; sil: az yem yiyen hayvan; sokar: boynuzsuz hayvan; suwlağ: hayvan sulanacak yer; suw sığır: manda; sürüğü: sürü; süt; tadhun: tosun, iki yaşında olan sığır; targıl: attan başka her hayvan için alaca; tavar: mal; tenğil: ön ayakları çizgili; teve: deve; tivi (Türklerce deve); tevey: deve; tiğ: al ile doru arası at rengi, konur al; tisek: şişek, iki yaşını bitirerek üçüne basmış olan koyun; titir: dişi deve; tokum: boğazlanacak, kesilecek hayvan; toriğat: doru renkli at; torum: deve yavrusu; tosun: haşarı, at hakkında; töl: yavrulama zamanı, yavru, döl; tuğzak: dönüşte geri alınmak üzere savaş zamanında askerinin binmesi için hakan tarafından verilen at; tutuk: enenmiş, iğdiş edilmiş; tüge: düğge, iki yaşına varmış olan buzağı; tüküz: atın alnındaki akıtma; ud: sığır, öküz; ugar at: alnında ak olan at; ukruk:kement; urut: kuru, geçen yıldan kalma ot; yalgıl: yelesi ak, ak yelesi; yamraşmak: kuzular anaları ile karışmak; yanlık: çoban çantası; yaşlaşmak: yaş ot yemek; yazak: otlak; yazguk: kısrağın meme uçları; yelin: kısarak memesi; yelpetmek: ot, saman ve yem ısıtmak; yalkı: hayvan sürüsü; yalkı; dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad; yin: koyun pisliği, davar tersi; hayvan pisliği; yogdu: devenin çenesi altındaki uzun tüyler; yogru: deve tüyünün uzunları; yolıç: keçi kollarının diplerinde bulunan yumuşak ince yün; yozamak: kısraktan başka hayvan kısır kalmak; yund: at —cins adı—, atlar, at sürüsü; yundak: at fıskısı; yut: kışın soğuktan hayvanları öldüren felâket; yutukmak: kuraklıktan arıklamak, ölüm haline gelmek.

Yalnız bu lügatçe Orta Asya Türklerinde hayvancılığın ne derece ileri bir seviyede bulunduğunu göstermeğe kâfidir. Hayvanların renklerine ve anatomisine ait kelime hazinesi de fevkalâde zengindir.

Kazak Kırgızlarda, Kırgızlarda, Başkırtlarda ve diğer Türk uruğlarındaki hayvancılık, konumuz dışında olduğu için mukayeseye girişmedik. Anadolu'da Os-

manlı idaresinin takibettiği iskân siyaseti yüzünden hakikî nomad'lar kalmamıştır. Ancak semi-nomadlık hâlâ mevcuttur. Ziraat sahasındaki sanayileşme ve meraların daralması eski hayat tarzını pek kısa zamanda değiştirecek ve tabiatıyla eski gelenekler de tarihe karışacaktır. İlim hesabına eski kültürümüzün yadigarlarını tesbit için pek kısa zaman kaldığını bir kerre daha hatırlatmayı vazife biliriz.

Yazımızdaki Anadolu sözleri için aşağıdaki kaynaklardan faydalanılmıştır:

Hamit Zübeyir-İshak Refet; *Anadilden Derlemeler*, 1932.

Türk Dil Kurumu, *Derleme Dergisi*, I-III. 1939-1947.

Hamit Koşay-Orhan Aydın; *Anadilden Derlemeler*, II. 1952.